

ФАКТОР ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА

В центре концепции устойчивого развития человека, выдвинутой Организацией Объединенных Наций в начале XX века, стоит человек. По этой причине при анализе человеческой проблемы следует учесть положение человека в обществе, его благосостояние. Создание такой обстановки очень важно и для современных, и для будущих поколений. Поэтому, когда говорим о развитии человека, следует учесть и устойчивость данного развития.

С этой точки зрения авторы в своих анализах в условиях устойчивого развития человека приводят на плоскость анализа проблемы формирования личности в процессе трансформации, шедшей на экономической жизни общества.

В статье обосновано, что за последние годы с целью обеспечения в Азербайджане перехода национальной экономики к последовательному и динамическому развитию, благодаря комплексным экономическим, организационным, политическим мероприятиям, связанным с формированием первичных условий, повысилась роль личности в нашей стране.

Коренные изменения, происходящие в экономической жизни, установление рыночных отношений привели к такому этапу развития экономики, что они открыли широкие возможности для всестороннего развития личности в процессе последовательного и устойчивого развития.

За последние годы с целью обеспечения в Азербайджане перехода национальной экономики к последовательному и динамическому развитию, благодаря комплексным экономическим, организационным, политическим мероприятиям, в нашей стране на достаточном уровне сформирован потенциал кадров в социально-экономической, научно-технической сферах, создана институциональная и правовая база стартового капитала. Уже на современном периоде наша страна вошла в такой период экономического развития, что ее будущее ускорение непосредственно связано в значительной степени с характером, масштабом и эффективностью осуществляемой структурной политикой, что открывает широкие возможности всестороннему развитию личности в процессе последовательного и устойчивого развития.

NDU-nun Elmi Şurasının 30 aprel 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur. (protokol № 09).

QƏRİB ALLAHVERDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:1(091)

HÜQUQUN ARTMAQDA OLAN ƏXLAQİLİYİ İLƏ AZADLIĞIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: *Hüquq, hüquqi normalar, hüququn əxlaqiliyi, əxlaq, əxlaq normaları, əxlaqi şüur, azadlıq, hüququn əxlaqiliyinin azadlığa təsiri.*

Key words: *law, legal norms, the morality of law, morality, moral standards, moral freedom, consciousness, the influence of law of morality on freedom*

Liberal düşüncə tərzinə əsaslanan müasir sivil cəmiyyətlərdə insanın hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunması və inkişaf etdirilməsi, başlıca məqsəd rolunu oynayır. Bununla əlaqədar olaraq hüquqi normaların məzmununda əxlaqın yeri və rolunun açıqlanması, onun xüsusi çəkisinin çoxalmasının azadlığın inkişafı baxımından mənalandırılmasının zəruriliyi daha aydın görünür.

Hüquqi normalar və münasibətlər yarandığı gündən əxlaq ilə ayrılmaz əlaqədə çıxış edir. Cəmiyyətin inkişafı gedişində dövlətin və siniflərin yaranması nəticəsində, hüquq əxlaqdan ayrılaraq müstəqil fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Sonrakı dövrlərdə onlar qarşılıqlı əlaqəli, lakin nisbi müstəqil və özünəməxsus normativ sistemlər kimi mövcud olmuşdur. Hüquqi normalar məcburi xarakter daşıyır, dövlətin gücü ilə qorunur. Onları pozanlar əməllərinə müvafiq surətdə hüquqi və inzibati cəza sanksiyasına məruz qalır. Bundan fərqli olaraq, əxlaq normaları ictimai rəyə arxalanır. Bu normaların pozulmasında tətbiq olunan sanksiyalar özünəməxsus olur, yəni, insan etdiyi bu və ya digər hərəkətin cəmiyyət tərəfindən pisləndiyini başa düşərək, həya hissi keçirir və gələcəkdə ona yol verməməyə çalışır. Vaxtilə Ş.Monteskyo bu iki normativ sistemin yaxınlığını və fərqi göstərərək yazmışdır:

“Qanunlar ilə əxlaq arasındakı fərq bundadır ki, birinci daha çox vətəndaşın, ikinci isə insanın hərəkətlərini müəyyənləşdirir” (5, c. 417).

Əxlaq normaları və əxlaqi şüur xeyir, şər, ədalət, borc, vicdan, şərəf, ləyaqət, xoşbəxtlik, həyatın mənası kimi kateqoriyalarda ifadə olunur. Hüquq ilə müqayisədə bu normaların tətbiq olunduğu sahələr daha geniş olub, özündə həm də dostluq, yoldaşlıq, sevgi və sair intim münasibətləri əhatə edir. Bundan əlavə əxlaq normaları hüquqdan fərqli olaraq insanın davranışları üçün daha böyük diapazon müəyyənləşdirir, yəni onun mümkün olan həddlərini geniş miqyasda götürür. Qeyd olunan səciyyəvi cəhətlərə malik olduğu üçün əxlaq, sosial normaların digər növləri (o cümlədən də hüquqi) içərisində insanın daxili mənəviyyatına bilavasitə yaxın olması ilə seçilir. Sözügedən keyfiyyət ictimai şüurun normativ sistemi kimi çıxış edən əxlaqa müəyyən universallıq verir. Belə ki, digər ictimai şüur formaları, (xüsusilə də normativ xarakterli) öz funksiyalarını yerinə yetirərkən, həm də əxlaqi meyarlara arxalanmalı olurlar. Qeyd olunan məqam nə qədər çox olursa, həmin şüur formasının azadlıq ilə yaxınlığı da bir o qədər artır. Bu onunla şərtlənir ki, ictimai şüur formaları sırasında məhz əxlaq öz təbiəti və mahiyyətinə görə azadlığı daha çox ifadə edir. Sözügedən məqam əxlaqın hüquq normaları ilə münasibətlərində daha qabarıq özünü göstərir və ümumilikdə hüququn əxlaqiliyi probleminin məzmununu ifadə edir.

Hüquqi şüurda həyata keçirilməsi vacib olan və ədalətli hesab olunan normalar dövlət qanunu səviyyəsində çıxış edir (yəni onlar pozulduqda məcburi sanksiya tətbiq edilir). Əxlaqi şüurda isə bu keyfiyyət və qiymətləndirmə insanın mənəviyyatına əsaslanır. Bununla belə, onların ümumi cəhətləri xeyli dərəcədə çoxdur. Buna görə də hüququn əxlaqi dayanağına malik olması müasir dövrdə ən vacib məsələlərdəndir. A.Spirkin haqlı olaraq yazır ki, «hüququn əxlaq tərəfindən dəstəklənməyə ehtiyacı vardır. Hüquqi şüur əxlaq ilə daim qarşılıqlı təsirdə olmazsa, onun əsası zəif olur» (8, s. 724).

Qeyd olunan məqam hüquq ilə azadlığın münasibətlərinə də aid edilməlidir. Doğrudur, sivil cəmiyyətdə hüquq normaları, insanların azadlığının mühüm təminatçısı rolunu oynayır. Bununla yanaşı nəzərə alınmalıdır ki, hüquqi normaların verdiyi azadlıqlar daha çox zahiri xarakter daşıyır, yəni insandan kənardadır və onun daxili aləmi ilə bilavasitə əlaqəli deyildir. Bundan fərqli olaraq, insanın əxlaq normaları ilə təmin olunan azadlığı, onun daxili mənəvi kamilliyi ilə daha sıx bağlı olduğundan, xüsusi önəmə malikdir. Buradan bir daha aydın olur ki, hüququn əxlaqiliyi son dərəcə zəruridir. Elmi

ədəbiyyatda haqlı olaraq göstərilir ki, «hüquq özünün bütün təzahürlərində–normativ sistem, ictimai münasibətlərin tənzimedicisi səpgisi və ədalət məhkəməsi kimi götürüldükdə, mənəviyyatdan keçməlidir. Hüququn daxili əxlaqiliyi onun effektivliyinin mühüm şərtidir» (9, s. 56 - 57).

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq normaları güclü məcburetə təsirinə malik olsalar da, bu təsirin imkanları sonsuz deyildir. Buna görə də, əsas məsələ təkcə məcburiyyətə əsaslanmaqda deyildir. İnsanlarda, onların davranış və hərəkətlərini tənzim edən normalara dərin inam yaratmaq tələb olunur. Bu vəzifənin həlli isə hüququn əxlaqilik səviyyəsindən çox asılıdır. Belə ki, hüquq normalarının əxlaqiliyi, faktiki olaraq onları məcburi qaydada yerinə yetirilməli olan göstərişlər çərçivəsindən kənara çıxarır. Bu məqam ona görə böyük əhəmiyyətə malikdir ki, qeyd olunan prosesdə məcburi normalar insanın daxili mənəviyyatına hopur, fərdin subyektiv aləminin daxili yaşantıları kimi dərk olunur. Nəticədə onların yerinə yetirilməsi sadəcə məcburiyyət kimi deyil, azadlıqla bağlı olan könüllülükdən irəli gələn mənəvi zərurət və borc kimi çıxış edir. Bu halda azadlıq kənar qüvvənin (dövlətin və onun hüquq mühafizə orqanlarının) məcburiyyətə əsaslanan iradəsi ilə həyata keçirilmir. Fərdin öz maraqları və əqidəsinin, daxili subyektiv göstəricilərinin təhriki ilə reallaşdırılır. Buna görə də o, insanın əsl seçim imkanlarının və onları həyata keçirməyə nə dərəcə qadir olduğunun göstəricisi rolunu oynayır (1, s. 81).

Bu keyfiyyət, yəni normanın kənar qüvvə tərəfindən tələq edilməyərək, öz daxili düşüncə səviyyəsindən keçərək hasil olması, fərdin konkret situasiyada sözün əsl mənasında azad davranışına çox güclü müsbət təsir göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, deyilənlər təkcə hüquqi normalara deyil, həm də insanın həyat tərzində mühüm yer tutan yüksək dəyərlərə və birgəyaşayış qaydalarına da aiddir. Yəni onların da adekvat reallaşması insanın mənəviyyatına dərinə nüfuz etməsi və «mən»inə hopması yolu ilə baş verir.

Əxlaq hüquq ilə müqayisədə insanın daxili mənəvi həyatına yaxın olduğundan, hüquqda əxlaqi tələfin çoxalması, insanların sosial tənzimə mexanizmində mühüm yenilik yaradır. Həmin yeniliyin mahiyyəti bunda təzahür edir ki, davranış və hərəkətin xarici amilləri (hüquq başlıca olaraq bu mövqedən çıxış edir) ilə daxili mənəvi keyfiyyətlərinin (bu əxlaqda daha geniş tutur) bir növ inteqrasiyası baş verir. Qeyd olunan cəhət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, insanın azadlığının təmin olunması, yəni azad seçim və qərar qəbul etməsi üçün təkcə kənar (xarici) tənzimləmə kifayət deyildir. Əsl azadlıq, subyektin özünü daxili mənəvi tənzimləməsinə tələb edir. Yalnız belə olduqda, insanın davranış və hərəkətlərinin tənzim olunması ilə öz-özünü tənzimləməsi üzvi sürətdə qovuşur. Bunun nəticəsində insanın fəaliyyətinin həddləri, ona qoyulan qadağalar ciddi surətdə yeniləşir. Burada fərdi aktivliyin və azadlığın təsir dairəsi çoxalır, hüquqi məcburiyyətin xüsusi çəkisi azalır. Göstərilən məqam hüquqda və əxlaqda, xüsusilə də onların qovuşuq halı olan yeni keyfiyyətdə (hüququn əxlaqiliyində) azadlığın çoxalmasını şərtləndirir.

Hüququn əxlaqiliyinin azadlığa təsiri mexanizmini təhlil edərkən, onun yalnız bir istiqamətdə baş verdiyini iddia etmək doğru olmazdı. Başqa sözlə deyilsə, məsələni təkcə hüquq normalarının əxlaqi məzmun kəsb etdiyi kimi təsəvvür etmək birtərəfli olardı. Əslində bu prosesin əks istiqaməti də özünü göstərir: sivil cəmiyyətlərdə həm də əxlaq normaları sözün müəyyən mənasında hüquq normaları və standartları ilə ölçülür. Bu o deməkdir ki, bəzən əxlaqi cəhətdən bəraət qazandırılan və ya qınaq obyektinə çevrilən məsələnin həllində hüquqi şüurun və hüquqi düşüncənin «müdaxiləsinə» ehtiyac yaranır. Belə olduqda, problem həm də hüquq müstəvisində dəyərləndirilir. Qeyd olunan məqamda da fərdin hüquq və azadlıqlarının vəhdəti əsas meyar rolunu oynayır.

Buradan bir daha aydın olur ki, hüququn əxlaqiliyi konkret hansı yol ilə getməsindən asılı olmayaraq, öz mahiyyətinə görə azadlığın inkişafına müsbət təsir göstərir. Deməli, əxlaq və onun şəxsiyyətin davranışına tənzimedicisi təsiri müxtəlif istiqamətlərdə özünü göstərən mürəkkəb prosesdir. Sözügedən təsirin məğzini fərdin konkret situasiyada azad seçiminə açdığı imkanların genişlik səviyyəsi təşkil edir. Başqa sözlə deyilsə, fərdin fəaliyyət və davranışında hüququn əxlaqiliyi nə qədər çoxdursa, onun azad seçim imkanları və ümumilikdə azadlığı da bir o qədər artıq olur. Qeyd olunan istiqamətin reallaşmasında həm də aşağıdakı cəhət mühüm yer tutur. Söhbət ondan gedir ki, bu və ya digər konkret şəraitdə insanın davranış və hərəkətləri, onun öz mənəvi göstəricilərinə nə qədər çox arxalanırsa, onun hərəkətləri üçün məsuliyyəti də bir o qədər çoxalır (6, s.36). Məsuliyyət artdıqca, onun azadlığa tənzimləyici təsiri də güclənir. Bəzən belə yanlış təsəvvürlərə rast gəlinir ki, hüquqda əxlaqiliyin cüzi, minimum səviyyədə olması və yaxud konkret bir məsələyə münasibətdə özünü göstərməsi kifayətdir. Fikrimizcə, bu qəbildən olan iddialara haqq qazandırmaq olmaz. Əxlaq ayrılıqda fərdin və bütövlükdə cəmiyyətin sosial mahiyyətinin başlıca tənzimedicisi və ifadəsi olduğundan, digər sosial normaların, o cümlədən də hüququn ictimai həyatda öz funksiyasını yerinə yetirməsi, onlarda əxlaqi məzmunun səviyyəsindən xeyli dərəcə asılıdır. Bununla əlaqədar qeyd edək ki, müasir Qərb dünyasında rəasionalist düşüncəyə və maddi dəyərlərə üstünlük verilməsi və mənəvi–əxlaqi göstəricilərin lazımı qiymətləndirilməməsi, onun mənəvi böhranının başlıca səbəblərindəndir.

Hüququn əxlaqiliyi insanın digər insanlara, vətəninə və xalqına münasibəti ilə bağlı fəaliyyətində

seçim və qərar qəbul etməsində daha aydın görünür. Lakin o bununla məhdudlaşmır, həm də şəxsiyyətin öz-özünə olan münasibətlərində təzahür edir. Bu onunla izah edilir ki, normal cəmiyyət, öz üzvlərinin taleyinə biganə qala bilməz. Hətta bu və ya digər fərd müəyyən səbəblər üzündən öz azadlığına və həyatına qəsd etmək qərarına gələrək, intihar etdikdə də cəmiyyət (din də) bu hərəkəti pisləyir, onu törədən şəxs mənəvi qınaq obyektinə çevrilir.

Hüququn əxlaqiliyi artdıqca fərdin fəzilətə (xeyirxahlığa) və qəbahətə (şərə) etinasız münasibətinin qeyri-mümkünlüyü daha aydın üzə çıxır. Belə ki, o təcridən anlayır ki, analoji hərəkət etməyə onun mənəvi cəhətdən hüququ yoxdur. Nəticədə onun öz davranış və hərəkətlərinə görə vicdanı və bütövlükdə cəmiyyət qarşısında mənəvi məsuliyyəti çoxalır. Sonuncu anlayış isə insanın azadlığından ayrılmazdır. Hüquqda əxlaqilik və mənəvilik nə qədər geniş yer tutarsa, insanın cəmiyyətdəki mövqeyində, yerinə yetirdiyi rolda və ümumi fəaliyyətində iradə azadlığı və azad seçim imkanları daha da artır.

Hər bir fərd cəmiyyətdə təkbaşına yaşamır, digər insanlar ilə ünsiyyətdə və qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bu məqam onun öz maraqlarını ümumi maraqlar ilə uzlaşdırmasını, insanlar ilə münasibətlərdə müəyyən öhdəliklər yerinə yetirməsini tələb edir. Hüquq və əxlaq bu qəbildən olan borcluluq münasibətlərinin reallaşdırılmasını tənzim edən iki sıx əlaqəli formadır. Qeyd etmək lazımdır ki, hüququn əxlaqi xarakterinin azadlığa real təsiri prosesi əlahiddə baş vermir, mövcud cəmiyyətin sosiomədəni amilləri ilə birlikdə çıxış edir. Bu münasibətdə əhalinin mədəni səviyyəsi göstəriciləri çox mühüm rol oynayır. Belə ki, hüquqi normaların məzmununda mənəvi və əxlaqi məqamlar nə qədər çox olursa olsun, əgər cəmiyyət üzvlərinin mədəniyyəti lazımi dərəcədə inkişaf etməmişdirsə, o azadlığın reallaşmasına elə bir güclü təsir göstərə bilmir.

Hüquq və əxlaqın sıx əlaqəliliyi və vəhdəti məsələsi İ.Kantın fəlsəfəsində geniş yer tutur. Onun yaradıcılığını araşdıran rus tədqiqatçısı E.Solovyov belə bir fikir irəli sürür ki, böyük alman filosofu hüquq ilə əxlaqın bir-birinə bağlı olduğu, onların qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamladığı və zənginləşdirdiyi qənaətinə gəlmişdir (7, s. 189-190).

Hüququn əxlaq ilə yaxınlığı və ona nüfuz etməsi, Şərqi həyat tərzini üçün daha səciyyəvidir. Burada insanların bir-birinə münasibəti Qərbdə olduğundan fərqli olaraq ümumcəmiyyət miqyası kəsb etmir. Onlar daha çox şəxsi planda çıxış edir və iki tərəfin əlaqəsi kimi özünü göstərir. S.Xəlilov haqlı olaraq yazır ki, belə münasibətlər şəbəkəsi hüquq normalarına yox, daha çox əxlaqa və ənənəyə söykənir. Məhz bunun nəticəsi kimi Şərqdə hər bir fərd özü üçün lokal mühit yaratmalı və azadlığını buradakı münasibətlər daxilində ifadə etməli olur (10, s. 172).

Əlbəttə, qeyd olunan vəziyyət öz həddini aşdıqda fərd ilə ictimai həyat və dövlət arasında fərqləri dərinləşdirir, buna görə də o normal demokratik cəmiyyətlər üçün məqbul hesab olunmur. Lakin bu fakt Qərbdə olduğu kimi müasir Şərq ölkələrinin hüquq sistemində də əxlaqi məqamların xüsusi çəkisinin durmadan artdığını istisna etmir. Bu meyil milli müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə daha aydın hiss olunmaqdadır. Son illərdə Azərbaycanda gedən hüquqi islahatların mahiyyətinə nəzər saldıqda bunu yəqin etmək olar. Milli dövlətçilik institutlarının fəaliyyəti təkmilləşdikcə, həm qəbul olunmuş qanunların mənəvi əxlaqi əsasları artır, həm də ictimai şüur yüksəlir və insanların qanunlara münasibəti dəyişilir, onların hüquq mədəniyyəti inkişaf edir. Vaxtilə H.Qrosi göstərirdi ki, azad və ağıllı insan öz təbiətinə uyğun fəaliyyət göstərmirsə, bunun günahı onun tərbiyəsində və ictimai institutların qüsuru olmasındadır. Buna görə də insanları elə tərbiyə etmək, ictimai institutları elə keyfiyyətdə formalaşdırmaq lazımdır ki, insanın azad və ağıllı təbiəti öz haqqını qazansın, insanların birgəyaşayışı azad və rəşadətli olması ilə səciyyələnsin (2, s. 225).

Müasir cəmiyyətimizdə milli dövlətçiliyin inkişafı və milli təkəkkürün, özünüdərk formalaşması, hüquq normaları ilə əxlaq normalarının yaxınlaşmasına, başqa sözlə deyilsə, hüququn əxlaqiliyinin artmasına əlverişli şərait yaradır və onun reallaşmasını sürətləndirir. Hazırda ictimai münasibətlərin bütün sahələrində hüquqi normaların tənzimləyici rolunun genişlənməsi heç də əxlaq normalarının təsir dairəsinin azalması demək deyildir, əksinə, indi hüquqi normaların öz daxili məzmununa mənəvilik, əxlaqilik ölçüləri getdikcə daha çox nüfuz etməkdədir. Digər tərəfdən, əxlaqi baxımdan bəraət qazandırılan hər bir davranış və hərəkət eyni zamanda hüquq düşüncəsi səpgisində mənalandırılır və dəyərləndirilir. Qeyd olunan özünəməxsus yaxınlaşma və bir-birinə nüfuz etmə prosesində əsas meyar rolunu insanın son məqsəd kimi qiymətləndirilməsi, onun hüquq və azadlığının vəhdətdə götürülməsi oynayır.

Hüquq ilə əxlaqın vəhdəti əslində ayrılıqda götürülmüş fərd ilə ümumi cəmiyyətin bir-birilə ahəngdarlığının yaranmasına xidmət edir. Qeyd olunan vəziyyətin reallaşdırılması, insanın həyatında və cəmiyyət miqyasında hüququn və əxlaqın yerinin, rolunun və əhəmiyyətinin dəqiq müəyyənləşdirilməsini və qiymətləndirilməsini tələb edir. Burada nəzərdə tutulmalı olan başlıca cəhət budur ki, hüquqi

normalar ümumilikdə ictimai münasibətləri tənzim edən əsas vasitədir. Lakin hər bir insan öz həyat fəaliyyətinin özünəməxsusluğu ilə seçilir. Burada onun şəxsi əxlaqi keyfiyyətləri, mənəvi amalı və ideya inamı çox mühüm yer tutur. Sonuncular hüquq normalarının təsir dairəsindən kənar olub, əxlaq sferasına aiddir.

Burada hüququn əxlaqiliyini ifadə edən başqa bir cəhət üzərində də dayanmaq lazım gəlir. Söhbət ondan gedir ki, əxlaqi meyarların və mühakimələrin təsiri nəticəsində hüquq normalarında insan azadlıqlarının normal həddə daxilində məhdudlaşdırılması göstəricilərinə müəyyən düzəlişlər və əlavələr edilməsi zəruridir. Bu qəbildən olan dəyişikliklər bizim yaşadığımız kontekstdə ona görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar hüquq düşüncəsində və hüquq normalarının məzmununda mənəvi dəyərlərin artmaqda olan rol oynadığını göstərir. Məhz sözügedən məqam hüquq normalarını əxlaqi kriteriyalara uyğunlaşdırmaq, onlar arasında ziddiyyətə rol verməmək üçün həyata keçirilən səmərəli vasitə kimi çıxış edir.

Bütün bunlar sübut edir ki, müasir hüquq sistemində əxlaq sadəcə ideya kimi iştirak etmir, o hüquq normalarının real məzmununa nüfuz etməkdədir. Hazırda əxlaqi meyarlar və ölçülər təkcə normativ sənədlərdə deyil, həm də hüququn digər tərəflərində (dövlətin qəbul etdiyi müxtəlif qanunlarda, məhkəmə qərarlarında və s.) getdikcə daha aydın ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyada qəbul olunmuş ümumi hüquq normalarında çox ciddi irəliləyişlər baş verməkdədir ki, onlar da hüquqda əxlaqiliyin artmasına stimullaşdırıcı təsir göstərir. Hazırda baş verən qloballaşma və inteqrasiya prosesləri, dövlətlər arasında hərtərəfli əməkdaşlığın möhkəmlənməsi fonunda həm də hüquq və azadlıqların anlaşılmasında mövqelərin yaxınlaşması meyil özünü göstərir. Bunun nəticəsində regional və beynəlxalq miqyaslı ümumi hüquqi sənədlər qəbul olunur ki, bunlarda mənəvi, əxlaqi məzmun əhəmiyyətli yer tutur. Digər tərəfdən, müasir dövrdə formalaşan yeni əxlaq nəzəriyyələri getdikcə daha çox rəşional məzmunla tamamlanır, onlarda ümumi xarakterli normalar geniş yer tutur. Bu nəzəriyyələr maarifçilik ənənələrinə əsaslanma, başqalarının fikir və rəylərinə hörmətlə yanaşılması ilə diqqəti cəlb edir (3, s. 80). Həmin meyil də hüququn əxlaqiliyinə təkan verən mühüm amil rolunu oynayır.

Hər bir sivil cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin müxtəlif tərəfləri hüquq normaları vasitəsilə tənzim olunur. Bununla yanaşı göstərilməlidir ki, həmin normalar təkbaşına deyil, əxlaqi məzmun ilə zənginləşdikdə, daha yüksək səmərə verir. Bu halda insanın onlara əməl etməsi kənar məcburi qüvvənin təsiri ilə deyil, öz daxili tələbatının nəticəsi kimi çıxış edir. Beləliklə də onun azadlığına geniş imkanlar açılır. Cəmiyyətimizin yaşadığı açıq ictimai münasibətlər sisteminə keçid dövründə, hüquqi dövlət quruculuğunun tələblərinə uyğun olaraq məcburi normaların əxlaqiliyi daha geniş məzmun alır. Bu baxımdan ölkəmizdə aparılan hüquqi islahatlar, bütövlükdə hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Həmin proses intensivləşdikcə, hüquq normalarının əxlaqi və ümummənəvi mahiyyəti, tərbiyəvi təsiri də çoxalır. Bu isə öz növbəsində fərdin azadlıqlarının inkişafına stimullaşdırıcı təsir göstərir. Qeyd olunan məqam onunla şərtlənir ki, milli dövlətçilik şəraitində həm hüquq, həm də əxlaq azadlıq ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Onların qovuşmasını ifadə edən hüququn əxlaqiliyi isə bu şüur formalarının azadlıq ilə ayrılmaz vəhdətini təmin edir. Bununla yanaşı göstərilməlidir ki, bir çox digər məsələlərdə olduğu kimi, hüququn əxlaqiliyinin çoxalması və onun azadlığa təsiri də, postsovet məkanında yaranan ölkələrin yaşadığı transformasiya prosesləri şəraitində xeyli çətinliklərlə üzlənməli olur. Bu onunla şərtlənir ki, totalitar rejimdən açıq cəmiyyətə keçid dövründə meydana çıxan neqativ hallar, bəzən azadlığın humanist ideyasını, yüksək mənəviyyəti, vicdanlılığı və ədaləti zərbə altına qoyur. Azad bazar münasibətləri şəraitində bəzən insanların seçim azadlığı, aldatma və yalan yolla varlanmaq azadlığı kimi özünü göstərir (4, s. 114).

Təbii ki, qeyd olunan vəziyyət hüquq sisteminin sözün əsl mənasında mənəviyyətə və əxlaqa əsaslanmasına, sonuncu ilə birləşərək azadlığı inkişaf etdirməsi prosesinə müəyyən dərəcədə ləngidici təsir edir. Bu hal keçmiş müttəfiq respublikaların hamısında bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Azərbaycanda onun səciyyəvi xarakter daşdığını və geniş yayıldığını iddia etmək doğru olmazdı. Belə ki, burada xalqımızın Şərq ənənələri ilə sıx bağlı olması üzündən, insanların fəaliyyət və davranışlarında mənəvi-əxlaqi dəyərlər öz müsbət təsirini və rolunu oynamaqda davam edir. Bununla birlikdə, qapalı cəmiyyətdən açıq ictimai münasibətlər sisteminə keçidin çətinlikləri, insanların azadlıq mühitinə ləng alışı, azadlığın ictimai şüurda tam dolğunluğu ilə qarışmamasının törətdiyi mənfi nəticələr ölkəmizdən də yan keçir. Bütövlükdə götürdükdə ölkəmizdə dərin humanist mənəvi dəyişən hüquq sistemində o cümlədən də hüquqi normalarda əxlaqilik durmadan artır. Həm də qeyd olunmalıdır ki, o sadəcə bir məqam və cəhət kimi özünü göstərmir. O getdikcə daha artıq dərəcədə hüququn daxili məzmununa nüfuz edir, onun standartlarında və normativ hüquqi aktlarda geniş əks olunur. Ölkəmizdə həyata keçirilən hüquqi islahatlar bu prosesin intensiv getməsi üçün lazım olan şəraiti təmin edir.

Aparılmış təhlil sübut edir ki, hüququn əxlaqi məzmunla tamamlanması, insan azadlığının sabitliyinə və inkişafına etibarlı təminat yaradır. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, müasir dövrdə hərtərəfli qloballaşma prosesləri ölkələrin və xalqların ictimai həyatın bütün əsas göstəriciləri üzrə inteqrasiyasını şərtləndirir. Bu yaxınlaşma, həm də hüquq və azadlıqların mənalandırılmasında ümumi cəhətlərin artması ilə müşahidə olunur. Bununla əlaqədar olaraq hüququn əxlaqiliyi, onun məzmununa əxlaqın dərinə nüfuz etməsi meyili, milli və regional həddlər ilə məhdudlaşmır, beynəlxalq miqyas alır. Bu, insan hüquqları və azadlıqlarını tənzim edən beynəlxalq sənədlərdə geniş yer aldıqca, bəşəriyyəti həqiqi azadlıq idealına getdikcə daha çox yaxınlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеев С.С. Философия права. М.: НОРМА, 1999, 336 с.
2. Аннерс Э. История европейского права. М.: Наука, 1993, 395 с.
3. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада. М.: АСТ, 2004, 444 с.
4. Лейбин В.М. «Открытый мир: рационализация самообмана // На пути к открытому обществу / Отв. ред. А.Н.Чумаков, М.: «Весь мир», 1998, с.113-125.
5. Монтескье Ш. Избранные произведения. М.: Мысль, 1965, 330 с.
6. Общественное сознание и его формы / Под ред. И.В.Биккенина. М.: Политиздат, 1986, 367 с.
7. Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. М.: Наука. 1992, 312 с.
8. Спиркин А.Г. Философия. Учебник. М.: Гардарики, 2008, 810 с.
9. Уледов А.К. Духовная жизнь общества. М.: Мысль, 1980, 312 с.
10. Xəlilov S. Şərq və Qərb:ümumbəşəri ideala doğru. Fəlsəfi etüdlər, B, Azərbaycan Univesiteti, 2004, 624 səh.

ABSTRACT

Garib Allahverdiyev

MUTUAL RELATIONSHIP OF GROWING MORALITY OF LAW WITH FREEDOM

The article analyses the growing morality of law in modern society as a special direction. The mutual relationships between the increasing morality of law system and freedom are investigated, the place and role of morality are explained in the context of legal norms. The article studies the necessity of the increase in its specific weight in terms of freedom development and substantiates that among the forms of public consciousness, morality is more expressive in its nature and essence. The impact mechanism of the morality of law on freedom is also studied and noted that regardless of the specific way that morality of law follows, by its very nature it has a positive effect on the development of freedom, but the process of real influence on moral character of law does not take place in isolation but combines with the socio-cultural factors of the existing society. In this sense, the indicators of the cultural level of the population play a very important role, if the culture of the members of the community has not improved properly, it can hardly have a strong impact on realization of freedom. The author emphasizes that the proximity of law with morality and its penetration into it are more specific to the Eastern lifestyle and the completion of the law in the moral context provides a secure guarantee for the stability and development of people's freedom. The article notes that as a result of legal reforms carried out in Azerbaijan in recent years, the activity of national state institutions improves and, as a result, spiritual and moral basis of adopted laws and public consciousness increase, people's attitudes to law change, their legal culture develops.

РЕЗЮМЕ

Гариб Аллахвердиев

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПОВЫШАЕМОЙ МОРАЛЬНОСТИ ПРАВА СО СВОБОДОЙ

В статье моральность права в современном обществе анализируется как специально взятое направление. Рассматривается взаимосвязь повышаемой моральности системы права со свободой, при этом раскрывается место и роль морали в содержании правовых норм. Обосновывается необходимость осмысления повышения морали с точки зрения развития свободы, наиболее полного выражения именно свободы по своей природе и сущности среди форм общественного сознания. В статье анализируется механизм влияния моральности права на свободу, отмечается, что независимо от того, конкретно каким путем идет моральность права, она по своей сущности положительно влияет на развитие свободы, но процесс реального влияния моральной характеристики на свободу не происходит изолированно, а совместно выступает со социокультурными факторами существующего общества. В данном соотношении показатели культурного уровня населения играют очень важную роль, если культура членов общества недостаточно развита, то она не может так сильно повлиять на реализации свободы. Выясняется близость права с моралью и влияние на нее как наиболее характерного для образа жизни Востока, наполнение морального содержания права, создание надежного обеспечения стабильности и развития свободы людей. В статье отмечается, что в результате проводимых за последние годы в Азербайджане правовых реформ усовершенствуется деятельность национальных государственных институтов и как результат, повышаются нравственно-моральные основы принятых законов, а также общественное сознание, изменяется отношение людей к законам, развивается их правовая культура.

NDU-nun Elmi Şurasının 30 aprel 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur. (protokol № 09).